

ERSATZ ESSAY 005

LÁSZLÓ F. FÖLDÉNYI

*Dostojevskij läser Hegel
i Sibirien och brister i gråt*

Översättning Ervin Rosenberg

ERSATZ

© László F. Földényi 2003

© Ersatz, Stockholm 2011

Published by arrangement with

Eulama International Literary Agency, Italien

Originalalets titel Dosztojevszkij Szibériában

Hegelt olvassa, és sírva fakad

Översättning från ungerska Ervin Rosenberg

Redaktör för serien Jean Claude Arnault

Förlagsredaktör Anna Bengtsson

Korrekturläsare Ola Wallin

Omslag Christer Jonson

Grafisk form & sättning Ola Wallin

Tryck Spindulys, Litauen 2011

ISBN 978-91-86437-29-9

Citat av G. W. F. Hegel, Carl Schmitt,
Lev Sjestov och Walter Benjamin har
översatts av Lars Sörensen Ringi.

Kopiering är inte tillåten utan förlagets
skriftliga medgivande.

www.ersatz.se

*Dostojevskij läser Hegel
i Sibirien och brister i gråt*

PÅ VÅREN 1854, efter fyra års straffarbete, förflyttades Dostojevskij som menig soldat till Semipalatinsk i södra Sibirien, på Asiens stora »norra slutning«. Samhället, knappt större än en by, hade fem sex tusen invånare, hälften nomadiserande kirgizer som till största delen bodde i jurtor. Ortens invånare kände knappast någon gemenskap med de europeiska ryssarna, kallade dem »folk från moderlandet« och såg misstänksamt på dem. Ändå blev de allt fler: mellan 1827 och 1846 steg antalet till Sibirien förvisade till etthundrafemtio tusen.

En sandöken omgav staden, inte ett träd, inte en buske inom synhåll, bara sand och tistlar överallt. Dostojevskij bodde i stadens allra dystraste del, i ett hus mitt bland sanddynerna. Ett högt staket omgav gården, och porten var så låg att besökarna fick böja sig djupt ner.

Här bodde Dostojevskij, i ett rymligt men lågt rum där möblemanget bestod av en säng, ett bord och en kista, och på väggen hängde en liten inramad spegel. Och här knöt han vänskapsband med statsåklagaren på orten, den då bara tjugoettårige Aleksandr Jegorovitj Wrangel, som i mer än tio års tid osjälviskt skulle komma att stödja författaren. För honom berättade han om sina romanplaner, deklamerade sina

älskade Pusjkindikter, gnolade kända operaarior. Om religion talade de föga. Dostojevskij var förvisso from, men ingen kyrkobesökare, och präster tyckte han inte om. Om Kristus talade han med så mycket större hänförelse. Under den här tiden arbetade han oavbrutet med manuskriptet till *Döda huset*, som Wrangel fick tillfälle att kasta en blick i från tid till annan. I utbyte försåg åklagaren honom med böcker. Och snart satte de i gång att studera, uthålligt, dag efter dag. I sina minnesanteckningar avslöjar Wrangel inte den studerade bokens titel. Han anger bara namnet på författaren: Hegel.¹

Vi vet inte vilken bok det var som Wrangel, som för övrigt var prenumerant på *Augsburger Allgemeine Zeitung*, hade beställt i Tyskland. Vi får välja på egen hand: låt oss säga att den innehöll föreläsningarna om världshistoriens filosofi, som Hegel höll på universitetet i Berlin mellan hösten 1822 och våren 1831 – samtidigt som tiotusentals förvisade anlände till Sibirien i en aldrig sinande ström. I bokform publicerades föreläsningarna först år 1837, och 1840 såg sedan även en ny, omarbetad version dagens ljus. Det var kanske denna bok som Wrangel hade beställt efter en hastig genombläddring. För antagandet talar redan det faktum att Hegel i sina föreläsningar nämner Sibirien. Kort, det skall medges. Och de få ord han ändå säger syftar bara till att förklara varför han inte ger en utförligare presentation av Sibirien. Framställningen om Sibirien inleder han faktiskt med föl-

jande anmärkning: »Först måste man utesluta den norra sluttningen, Sibirien. Den ligger utanför vår undersökning. Landets beskaffenhet är inte sådan att det skulle kunna vara skådeplatsen för en historisk kultur och spela en särskild roll i världshistorien.«²

Vi kan föreställa oss Dostojevskijs bestörtning när han vid talgljusets sken stötte på dessa rader. Och vi kan också föreställa oss den förtvivlan han kände när han tvingades konstatera att man där borta i Europa, för vars idéer han hade dömts till döden innan han benådades och förvisades, inte tillmätte hans lidanden den ringaste betydelse. Dessa lidanden drabbade honom ju i Sibirien – i en värld som inte hörde hemma i historien. Sett ur europeisk synvinkel fanns det därför inte heller något hopp om frälsning. Dostojevskij kunde med fog känna att han inte bara hade förvisats till Sibirien, utan till yttermera visso blivit utstött i icke-varat. Och vidare: att bara ett *under* skulle kunna frälsa honom – ett under vars möjlighet inte bara Hegel utan också den dåtida europeiska anden uteslöt. Denna ande erkände visserligen Guds existens i ord, men förkastade tanken att Gud kan ge både allmänna och till enskilda individer riktade befallningar; den satte naturlagarna före allt annat och förnekade det som Dostojevskij senare framhöll när han sade att man till och med kan revoltera mot resultatet av två gånger två. Samma ande bejakade den moderna rättsstaten och hävdade dess obegränsade giltighet, samtidigt som den glömde det faktum

att rätten själv inte är en ovillkorlig förutsättning för att skapa rätt.³

Det är lätt att föreställa sig att det var just i det ögonblick då han fick veta att han hade stötts ut ur historien, för vilken han hade accepterat alla förödmjukelser, som han blev övertygad om att livet kanske har dimensioner som inte låter sig inneslutas i historien, att beviset på hans existens inte kan begränsas till den historiska existensens attribut. Att när en människa känner och verkligen förnimmer tyngden av sin existens, då är det som om hon stöttes ut ur historien, och då tyngs hon av samma tyngd bortom historien, vare sig hon befinner sig i Semipalatinsk eller i Berlin. Och att hon först måste träda ut ur historien för att den historiska existensens gränser och skrankor alls skall bli synliga.

Men för det måste man acceptera att *undret* är möjligt, när rymdens och tidens exklusivitet upphör. Och om till och med Hegel medger att områden stora som kontinenter lösgör sig från historien, så betyder det att historien inte äger den gudomliga oändligheten: den kringgärdas av någonting som är bortom historien. Det vill säga att det nödvändiga gränisar till det omöjliga, det naturliga till det övernaturliga, det rättsenliga till det godtyckliga, det politiska till det teologiska. Men det som är bortom gränserna sippas också igenom dem. Utestänga kan man bara det som har berört oss inifrån.

Förvisningen från historien måste ha fått tron på

undret att mogna hos Dostojevskij – men också erfarenheten att världens moderna ordning lyder under en grym lag. *Historien uppenbarar sitt väsen bara för dem som den först har utstött ur sig själv*. Denna tanke dök inte upp hos Hegel en enda gång, trots att han i tio års tid höll föreläsningar om historien. Dostojevskij behövde inte ett årtionde av tankeverksamhet för att komma fram till det här. Han visste av egen erfarenhet att inget tidigare skede hade avvisat lidandet lika högljutt som just den kultur som hade spirat under upplysningstiden – men den gjorde inte slut på lidandet, den dolde bara det faktum att den själv också hade sina rötter i lidandet. Det dolda och maskerade lidandet blir öppet och omaskerat först när gränserna för den moderna historiens inflytelsesfär blir uppenbara – särskilt för dem som stötts ut ur historien. Denna insikt – som varje äkta upplysning – gör visserligen inte slut på lidandet, men den möjliggör att lidandet, istället för att inifrån fräta sönder den människa som försöker kväva det, leder till en sorts frälsning, det vill säga till en inre jämvikt och hälsa.

* * *

Kanske var det vid läsningen av Hegels stränga dom som Dostojevskij skrev följande rader: »Vem kan å andra sidan påstå att han har lodat djupet hos dessa förfallna hjärtan och läst det som är fördolt för hela världen? [. . .] Jag tror inte att man kan förstå ett brott

utifrån givna, färdiga förutsättningar och brottets filosofi är mer komplicerad än man vill tro. «⁴ Dessa själar är tillspillogivna, skriver Dostojevskij: »Detta var brottslingar totalt berövade alla lagliga rättigheter, totalt avskurna från samhället, med ansiktena brännmärkta till evigt tecken på förkastelse. «⁵ *Döda huset* andas en trotsig revolt: ett uppror av utstötta som till råga på allt inte längre ser någon mening i att återvända till den tillvaro från vilken de stötts ut. Denna bok är inte den politiska revoltens, eller ens den moraliska förtrytelsens, utan det mot hela existensen riktade trotsets manifest. Framför allt mot den sekulariserade historiesyn som Hegel var en av de främsta företrädarna för och som lät ana att lidandet en vacker dag skulle kunna utrotas för gott, här, i den jordiska tillvaron.

Dostojevskij tog till orda för dem som lämnats utanför den universella glädjefesten och som redan Schiller i sin *Hymn till glädjen* hade dömt till att gråtande fly från de glatt festande miljonernas krets. Att de andra skulle omfamna och hjälpa dem som lämnats utanför och som sina ansträngningar till trots inte hade funnit en vän, en kamrat eller en hustru, den tanken dök inte ens upp hos Schiller. I stället för att ta emot dem och tala vänligt till dem förvisar och förjagar de dem. Ut ur historien – ty det är de, de lyckliga och de framgångsrika, som formar historien. Vid läsningen av Hegel hade Dostojevskij anledning att känna att Schillers stjärnbeströdda himlavalv inte

välvde sig över honom heller. Följaktligen kunde inte heller han göra annat än gråta. Men samtidigt också revoltera. Denna bok är revoltens bibel. Det som håller den samman är inte den dialektik som förklarar allt, utan lidandet och gråten; hoppet och tron på undret som den utstrålar växer i samma mån som förtvivlan djupnar.

* * *

Hegels omdöme om Sibirien kan helt visst inte ha kommit som något oväntat för hans läsare i Semipalatinsk. Anklagelseskriften är till den grad noggrant, eftertänksamt och logiskt avfattad att den skulle kunna bereda estetisk njutning, om den var lite vackrare och framför allt lite mänskligare skriven. Argumentationen är följande.

»För den som betraktar världen på ett rationellt vis, visar sig världen i gengäld som rationell. «⁶ Eller också gör den inte det, kunde Dostojevskij replikera när han betraktade sig i den lilla inramade spegeln som var upphängd på en vägg i rummet. Ingen tittar från spegeln. Låt oss se oss själva i vitögat: vår blick tittar djupt in i *främmande* ögon som livlöst fixerar blicken i intet. De tittar varken utåt eller inåt. Blicken är livlös, stelnad, och iakttar vi den en längre stund är den till och med spöklik. Vi kan lätt sluta som Narkissos: vi försöker finna beviset på att vi lever i det icke-levande. *Vi försöker nå det levande genom att ta en*

omväg via spöktillvaron. Vi söker livets kännetecken i det som är dött. Det leder förstas bara till att själva livet blir dödsligt. Livlöst, stelnat, spökligt. Trots att vi ursprungligen ville iakttä just det levande.

Hegel uttalade sin berömda sats i början av sina föreläsningar om världshistorien. Rationalitet är ett av de oftast återkommande begreppen i denna föreläsningsserie. Det rationella påminner om ett fält av blindskär där det är svårt att inte gå på grund. Mer än så: det verkar ha varit Hegels ursprungliga avsikt. Han bemödar sig om att konstruera världshistorien så att bara de som går på grund på rationalitetens blindskär skall få träda in i den. Om däremot någon eller något lyckas klara sig helskinnad bland skären och bortom historien kommer ut på frihetens ocean, som förnuftet inte kan avgränsa, så utlöser det märkligt nog ingen glädje hos Hegel. I stället för att glädjas över att vissa folk, tidevarv eller områden har slupit katastrofen, fördystras han, blir otålig, hans stil blir osammanhängande, ibland rentav nervös, och till slut dömer han dem bryskt till att falla i glömska. De överlevande blir förlorare.

Metaforen av världen som betraktar sig själv på ett rationellt vis verkar vid första anblicken så självklar som vore den en gudomlig uppenbarelse. Men om man undersöker i vilken kontext av tankar och premisser denna sats uttalades, ser man att det var förträngningar, vidskepliga rädslor, ja, i högsta grad *irrationella* färor som fick Hegel att till den grad resolut

klamra sig fast vid rationalitetens livbälte. Som om han hade fruktat att svepas i väg av någonting. För att kunna organisera (och följaktligen kontrollera) det som omgav respektive föregick hans liv, *hittade han på* en historia, ett galler som han sedan kunde lägga över livets rikedom. Eller kasta som ett nät över dess obegränsade mångfald. Och som vapen satte han in filosofin för att »den inte skulle låta historien vara sådan den är utan forma den efter tanken, konstruera en historia a priori.«⁷ Den *påhittade, organiserade* historiens verkliga uppgift är emellertid inte att ge en »objektiv« bild av verkligheten, utan att skydda sin ingenjör och konstruktör och förhindra att han dränks i det som varken låter sig organiseras eller planeras, det vill säga det som inte lyder förnuftet och insikten.

Vad är historia? Hegel avslöjar inte mycket om det. Den inledande meningen i hans föreläsningsserie är misstänkt intetsägende: »Vad historia, världshistoria är, behöver jag inte säga något om; den allmänna uppfattningen om detta är tillräcklig.«⁸ För att verka lugn och samlad går han ett steg längre och tillägger: »På den punkten kan vi kanske vara överens.« När man vidare undersöker denna historiefilosofi frapperas man framför allt av hur ovillig han är att säga något som helst substantiellt om historiens attribut. Som om en vidskeplig rädsla förmådde honom att tåga om *just detta*. Redan från bokens första sida måste Dostojevskij ha fått intrycket att Hegel ville lägga

fram det förtignas, det fördoldas, det hemlighållnas filosofi.

* * *

För att kunna göra det måste han sluta ögonen. Ty vad skulle han se om han höll dem öppna? »En fantastisk bild av händelser och gärningar, en oändlig mångfald av folk, stater, individer... allt som kan tränga in i människans sinne och intressera henne, alla känslor av godhet, skönhet, storhet tas i anspråk, överallt formas och påskyndas avsikter som vi uppskattar, vilkas förverkligande vi önskar; vi hoppas på och fruktar för dem.«⁹ Men varför skall han inte se detta brokiga vimmel? Av det skälet, svarar han återigen med en misstänkt snabbhet, att allt detta inte är annat än *accidentellt*. Längre fram avslöjar han sig emellertid i ett kort *tillägg*: »Den konkreta bilden av det onda kan vi se i dess största existens i världshistorien. Om vi betraktar mängden av inträffade detaljer, framstår världshistorien som en *slaktbänk* på vilken individer och hela folk offras; vi ser hur det ädlaste och skönaste går under. Ingen verklig vinst tycks ha uppstått, och på sin höjd ett och annat förgängligt verk har funnits kvar som bär förruttnelsens stämpel på sin panna och snart undanträngs av något lika förgängligt.«¹⁰

Dostojevskij måste ha förstått att det var *slaktbänken* man inte fick se. Att det var världshistoriens väsentligaste egenskap som man måste hålla tyst om när

man skrev historia. Att man i rationalitetens namn måste bortse från den smärtsamma erfarenheten. Från lidandet, från döden, från det oöverblickbara, det vill säga från allt det som människan inte är herre över utan *prigsiven* åt. »Förnuftet kan inte stanna vid det faktum att enstaka individer har blivit kränkta: särskilda syften förlorar sig i det allmänna.«¹¹ Hegel ville helst av allt tillhöra herrarna – ty en herre tros vara lyckligare än en tjänare – men för det måste han stöpa om hela världen i enlighet med sin smak och sina önskemål. Han bemödar sig om att hela hans filosofi skall vila på rationalitetens grund. De djupast liggande fundamenten i hans bygge lyder dock inte på långt när endast rationaliteten. I djupet av denna filosofi döljer sig något högst mänskligt: längtan efter att segra och njuta av den lycka som kommer därav. Och ett uppmärksamt öga som Dostojevskijs kunde här skönja en lidandets, dödens, fiaskots och förlustens undertryckta erfarenhet.

Begären, instinkterna, rädslorna, fasorna, hämningarna, förnekandena: det är över hela detta gytter som historiens *rationalitet* vill höja sig som en blankpolerad, tämjad romersk kopia av en grekisk staty. Helt och hållet kan den naturligtvis inte höja sig över träsket. Jäsningen därnere – i djupet – missfärgar långsamt marmorn genom hårfina sprickor. I *Rättsfilosofin* skriver Hegel att världshistorien är bortom rättvisan, dygden, orättmätigheten, våldet och brottet, själsförmögenheterna, de små och stora lidelserna,

skulden och oskulden. Annorlunda uttryckt: allt som kallas livet. Det är så han förklarar varför inte alla folk hör hemma i världshistorien. »Men det folk som gör det röner lycka, ära och framgång.«¹² *Lycka, ära och framgång*: inget kan vara mer förföriskt i ögonen på *lutheranen* Hegel. I varje fall mer förföriskt än lidande och död. Men om dessa ting inte kan manifesteras sig öppet, det vill säga *fritt*, utan endast på omvägar, via *förträngningar*, tar de skada och fördärvas. Och om Hegel underordnar dem rationaliteten, då gör han det i sista hand *av rädsla*. Han klamrar sig fast vid lyckan eftersom han ogärna befattar sig med olyckan; han ställer sig krampaktigt på de ärorikas sida eftersom han inte vill veta av de besegrades lidanden, och hans blick skulle inte vara så ihärdigt fixerad vid lyckan om han inte i hemlighet vore övertygad om alltings, även rationalitetens, förgänglighet.

* * *

Den som håller fast vid att till varje pris betrakta världen på ett rationellt vis faller förr eller senare offer för irrationaliteten – snabbare och på ett mer spektakulärt sätt än den som framför allt vill leva *fri*. Förnuftet är inte frihetens *herre* och *skapare*, det har bara *del* i den. Det avgörande är *friheten*, och förnuftet är ett av dess verktyg och inte dess upphov. Allt som är rationellt eller irrationellt är det inom vissa gränser, medan *friheten*, det enda gudomliga hos männis-

kan, ligger bortom det rationella och det irrationella. Endast det gör mig fri som står över mig – jag finner mig själv där jag samtidigt också förlorar mig. Människan blir gudomlig i det hon lär känna sina gränser.¹³

Detta tillstånd hos friheten kan man ge många olika namn. Rationellt kan vi i varje fall inte kalla det, inte under några omständigheter. När Hegel återförde världshistorien, Gud och den absoluta anden till en gemensam nämnare och lät dem lyda under förnuftet, vände han i sista hand friheten ryggen. Den rationella friheten är *inte* frihet. Det rationella är alltid begränsat, friheten är däremot obegränsad.

I Guds namn, men utan gudomlig ande – det är det som utmärker den på rationaliteten grundade historiesyn som från och med sjuttonhundratalets mitt avlöser de världshistorier som fram till dess hade byggts på den kristna frälsningshistorien. I den hegeliska historietolkningen underordnas allt »det gudomliga« något som står under människans kontroll. Utan att säga det rent ut hänvisar han alltså allt till *politikens* kompetensområde, vilket bland annat framgår av det faktum att han söker en förklaring på *allt*. Inklusivt sådant som det veterligen inte finns någon förklaring på. I överensstämmelse med den sekulariseringsprocess som pågår i tiden söker han inte det gudomligt oändliga som ligger dolt i politiken, han bemödar sig i stället om att vid varje nytt tillfälle tolka det gudomligt oändliga (det vill säga det som ligger utanför det mänskliga förnuftets kontroll) utifrån